

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία είναι μια σκληρή επιστήμη. Και η ιστορία της εργασίας είναι, ίσως μετά την ιστορία των πολέμων, η σκληρότερη όλων.

Σπύρος Ασδραχάς, ιστορικός

Δραματικά επίκαιρο ζήτημα οι φτωχοί στην Ελλάδα, καθώς άποροι, άνεργοι, άστεγοι, επαίτες, ανασφάλιστοι, ημιαπασχολούμενοι, αλλά και ενδεείς εργαζόμενοι ή συνταξιούχοι πολλαπλασιάστηκαν τα χρόνια της κρίσης. Μαζί με τους «γηγενείς» φτωχούς υπάρχουν ακόμα οι μετανάστες, με ή χωρίς χαρτιά, που αποτελούν εδώ και τρεις δεκαετίες μια σταθερά της ελληνικής κοινωνίας. Εκ παραλλήλου πολλαπλασιάστηκαν και τα συσσίτια, τα διάφορα θεσμοθετημένα ή άτυπα συστήματα πρόνοιας, οι επίσημες ή άρρητες μορφές αλληλεγγύης οικογενειακής, συγγενικής, θρησκευτικής ή κοινωνικής φύσεως. Όμως δεν θα ασχοληθούμε εδώ άμεσα με την επικαιρότητα των σημερινών φτωχών και την οδύνη τους, αλλά με την ιστορία τους, ξεκινώντας από τον Μεσαίωνα. Η ιστορία, άλλωστε, μας μιλά πάντα για το σήμερα αλλά όχι με τους όρους του σήμερα. Μερικές διευκρινίσεις είναι απαραίτητες.

Με αφετηρία συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, τις βιοποριστικές τους πρακτικές αλλά και τις αντιλήψεις που προβάλλει πάνω τους η υπόλοιπη κοινωνία, ερευνήσα επί πολλά χρόνια ποικίλα σύγχρονα φαινόμενα φτώχειας, διατηρώντας πάντα ως κύριο άξονα την ιστορική τους διάσταση. Διαπίστωσα ότι υπάρχουν πάγια μοτίβα, πολιτιστικά και κοινωνικά, τα οποία μοιάζουν να αναπαράγονται σταθερά. Ένα τέτοιο μοτίβο είναι, λόγου χάρη, οι βασικές πρακτικές επιβίωσης των πολύ φτωχών, οι οποίοι, έχοντας εξαντλήσει τις δυνατότητες βιοπορισμού στον γενέθλιο τόπο τους, στρέφονται προς τη μετακίνηση, την κινητικότητα στον γεωγραφικό και τον κοινωνικό-επαγγελματικό χώρο: ο εντοπισμός και η αξιοποίηση των

εκάστοτε «διάκενων» επιβάλλουν την περιπλάνηση, τον πλάνητα βίο, προς αναζήτηση ευκαιριών απασχόλησης, μεροκάματου ή έστω... κάποιας μορφής φιλευσπλαχνίας.

Σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο είναι ακόμα η πολύ συνηθισμένη αδιανοητική ομαδοποίηση, εκ μέρους της υπόλοιπης κοινωνίας, των φτωχών με τους εν γένει περιθωριακούς, ενίοτε και τους εγκληματίες. Πάγιο επίσημο δεδομένο είναι οι κοινοί τόποι, τα στερεότυπα που επιφυλάσσει η εκάστοτε κοινωνία σε όλους όσους «είναι εκτός», με βάση τα οποία διαμορφώνει και τη στάση της απέναντί τους: αδιαφορία, ανοχή, έλεος ή τιμωρία. Λίγο απ' όλα συνήθως.

Αυτά τα πανομοιότυπα μοτίβα που συναντά κανείς τόσο στην Ελλάδα ή την Ευρώπη του 21ου αιώνα όσο και στη μεσαιωνική Δύση του 14ου αιώνα ή στη Νεότερη Εποχή, τον 17ο αιώνα, αποτελούν ένα εντυπωσιακό φαινόμενο και με οδήγησαν σταδιακά σε μια εκτεταμένη διεύρυνση της θεματικής μου στον ιστορικό χρόνο, δηλαδή στην ιστορία των φτωχών, ή την πολιτική οικονομία της φτώχειας.¹ Εδώ χρειάζονται και πάλι πρόσθετες διευκρινίσεις.

Η φτώχεια, και αυτό συνιστά την προφανέστερη διάστασή της, χαρακτηρίζεται κατ' αρχάς —ας μου συγχωρηθεί η κοινοτοπία— από την απουσία επαρκών βιοποριστικών μέσων. Η επάρκεια όμως και τα μέσα βιοπορισμού δεν συναρτώνται τόσο από συγκυριακούς παράγοντες ή από οικογενειακές λογιστικές εσόδων-εξόδων, αλλά προσδιορίζονται ιστορικά από την κάθε συγκεκριμένη κοινωνία. Και αφορούν μάλιστα τον εκάστοτε πυρήνα της: φτωχοί είναι οι άνεργοι σε κοινωνίες μισθωτών, οι ακτήμονες σε κοινωνίες μικροκληρούχων, οι ανέστιοι σε κοινωνίες ιδιοκτητών, οι αδέσποτοι σε κοινωνίες όπου όλοι βρίσκονται ενταγμένοι σε πολυποίκιλες μορφές υποτελούς εξάρτησης, οι ανασφάλιστοι σε κοινωνίες όπου το σύνολο του πληθυσμού διαθέτει θεσμικές μορφές προστασίας από τις αντιξοότητες του βίου.

Συνεπώς η φτώχεια —και αυτό αποτελεί θέση— μας μιλά πρωτίστως και εξ αντιδιαστολής για την υπόλοιπη κοινωνία, δηλαδή για τους τρόπους διάρθρωσης και λειτουργίας της, και ακριβέστερα για τον συγκεκριμένο πυρήνα

¹ Η έρευνα αυτή παρουσιάζεται από το 2010 στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών με θέμα «Ιστορική έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες» του Τμήματος Ιστορίας και του Τμήματος Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου. Ο τίτλος των μαθημάτων είναι: «Οι φτωχοί και το κοινωνικό ζήτημα: μια σύντομη περιήγηση στην ιστορία». Το παρόν βιβλίο συνιστά επίσης ένα από τα πρώτα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος με θέμα τη φτώχεια που διεξάγεται στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών.

που τη θεμελιώνει, τη δομεί και την ορίζει: εργασία, κλήρος, ιδιοκτησία, υποτέλεια. Σε αυτό το πλαίσιο, τα καίρια, τα θεμελιακά κοινωνικά ζητήματα, εκ των οποίων το «καθαρά οικονομικό» δεν αντιστοιχεί παρά μόνο σε μία όψη, τίθενται με σαφήνεια στα όρια της κοινωνικής ζωής. Η φτώχεια, παρότι υπάρχει σε όλες τις κοινωνίες, δεν είναι μια «φυσική» κατάσταση αλλά απόρροια ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών συσχετισμών.

Για παράδειγμα, και σήμερα ακόμα, εν μέσω κρίσης και κοινωνικής αποδιάρθρωσης, η φτώχεια συνδέεται αυθορμήτως για τους περισσότερους εξ ημών με την απουσία εργασίας, το κοινωνικό ζήτημα και το κράτος πρόνοιας. Συνδέεται δηλαδή με την αρχή, με το αξίωμα πως η εργασία αποτελεί κοινωνικό αγαθό, δικαίωμα και υποχρέωση συνάμα για το σύνολο του πληθυσμού και πως γύρω από την εργασία πρέπει να διαρθρώνεται η υπόλοιπη κοινωνία. Την αξιοπρεπή ενσωμάτωση του πληθυσμού την επιτρέπει η εργασία και όχι τα απαραίτητα πλην όμως επικουρικά συστήματα πρόνοιας. Η αρχή αυτή διαμορφώθηκε σταδιακά και κυριάρχησε στη διάρκεια της «ιστορικής παρένθεσης» της χρυσής τριακονταετίας, δηλαδή της μεταπολεμικής περιόδου, όταν το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών, σοσιαλιστικών και μη, είχαν μετατρέψει την εργασία από καθαρά οικονομικό ζήτημα σε ζήτημα κοινωνικό και πολιτικό, διαμορφώνοντας έτσι, με παραλλαγές, την πληρέστερη, αξιοπρεπέστερη και δικαιότερη απάντηση που σε όλη την ιστορία της ανθρωπότητας δόθηκε στο ζήτημα της φτώχειας.²

Η σταδιακή αμφισβήτηση αυτών των αυτονόητων, η σταδιακή αποδιάρθρωση του κοινωνικού κράτους, οι συζητήσεις των σύγχρονων («ειδικών») (οικονομολόγοι ως επί το πλείστον) ρητά ή άρρητα επαναφέρουν στην επικαιρότητα του δημόσιου λόγου έννοιες και απόψεις ξεχασμένες για δεκαετίες, όπως «κόστος εργασίας», «πλεονάζοντες εργαζόμενοι», «περίσσειμα πληθυσμού»: απόψεις πόσο μάλλον ανατριχιαστικές αφού, με βάση υποτιθέμενα προγενέστερα «σφάλματα», «σπατάλες», «καταχρήσεις», «ανικανότητες», υπονοούν πάντα την ανάγκη να τιμωρηθούν τα θύματα της κρίσης, που θεωρούνται φυγόπονοι, τεμπέληδες, ψεύτες, πλεονέκτες κ.λπ.

Όλες αυτές οι πρακτικές και οι απόψεις είναι απεχθέστατες για τους περισσότερους, αλλά ειδικότερα, ίσως, για όσους ιστορικούς γνωρίζουν πόσες φορές ήλθαν και επανήλθαν, σε διάφορες εκδοχές, στο προσκήνιο της Ιστορίας, επιφέροντας τεράστιες ανθρώπινες και κοινωνικές καταστροφές.

² Castel 1995· Lepetit 1996, σ. 525–538.

Καταδεικνύουν επίσης την ιδεολογική, αξιακή και πολιτική οπισθοδρομηση των σύγχρονων, ευκατάστατων και εφησυχασμένων, ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Αυτές οι απόψεις ανδρώθηκαν στα τέλη του Μεσαίωνα και αναπτύχθηκαν στη διάρκεια των νεότερων χρόνων. Τότε περίπου κυριάρχησε ο διαχωρισμός των φτωχών σε «καλούς» και «κακούς». Οι πρώτοι είχαν δικαίωμα στήριξης, ενώ οι δεύτεροι έπρεπε να τιμωρηθούν. Τότε περίπου διαμορφώθηκαν οι πολιτικές εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας, που θα καταλήξουν τον 16ο αιώνα σε φυλακές για τους φτωχούς, όπως, λόγου χάρη, το Bridewell στο Λονδίνο, το Rasphuis στο Άμστερνταμ, το Hôpital Général στο Παρίσι λίγο αργότερα, μαζί με άλλα «σωφρονιστήρια» ανά την επικράτεια, όπως οι γαλλικές επίσης «Αποθήκες ζητιάνων» (Dépôts de mendicité), τα Alberghi dei poveri στην Ιταλία, το Πειθαρχείο στη Γενεύη, τα Zuchthäuser στη Γερμανία, τα περίφημα και πολυμελετημένα Workhouses στην Αγγλία και τόσα άλλα πτωχοκομεία-σωφρονιστήρια διάσπαρτα σε όλη την Ευρώπη, καθολική και διαμαρτυρούμενη.³ Εάν τότε αυτά τα ιδρύματα ήταν μια μορφή βίαιης επανένταξης μέσω του εγκλεισμού των περιφερόμενων φτωχών και των ανέργων, ποια είναι άραγε η λογική που από τα τέλη του 20ού αιώνα πρεσβεύει, λόγου χάρη, τον εγκλεισμό των σημερινών «λαθρομεταναστών» ή των προσφύγων σε αντίστοιχα στρατόπεδα; Και ακόμα, γιατί οι πλουσιότερες χώρες του πλανήτη πανικοβάλλονται απέναντι στην άφιξη μερικών εκατοντάδων χιλιάδων «ανεπιθύμητων» ξένων; Καταδιώκονται άραγε ως ξένοι, ως φτωχοί ή ως πρόσθετοι υποψήφιοι εργαζόμενοι στο πλαίσιο κοινωνιών όπου η εργασία έχει μετατραπεί ξανά, για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, σε απρόσιτη πολυτέλεια;⁴ Αλλά τα ερωτήματα αυτά ξεφεύγουν από τη θεματική του παρόντος βιβλίου, που περιορίζεται στον Μεσαίωνα.

Η φτώχεια που θα εξετάσουμε εδώ είναι η απόλυτη φτώχεια και όχι μόνο η σχετική ή η συγκριτική φτώχεια. Σε όλες τις περιόδους της ιστορίας συναντάμε άτομα, ομάδες, ενίοτε και πολύ μεγάλα τμήματα του πληθυσμού που βρίσκονται εκτός μιας «κανονικότητας», κανονικότητας που ορίζεται βέβαια ιστορικά. Έχουμε να κάνουμε με άτομα ή ομάδες που δεν είναι πλέον

³ Η σχετική βιβλιογραφία πολλαπλασιάστηκε από τη δεκαετία του 1970, πιθανώς υπό την επιρροή του έργου του Michel Foucault (βλ. ειδικότερα Foucault 1975). Ενδεικτικά και μόνο βλ. Gutton 1974· Deyon 1975· Lis & Soly 1982· Geremek 1987· Slack 1988· Gutton 1991· Procacci 1993· Jütte 1994· Driver 2004, κ.ά.

⁴ Βαξεβάνογλου 2007, σ. 51–70.

σε θέση να αντεπεξέλθουν ούτε στις πιο βασικές τους ανάγκες, δηλαδή την απλή επιβίωση.

Από εκεί και έπειτα υπάρχει ένα θέμα κλίμακας. Σε πολύ μικρή κλίμακα η φτώχεια, για τις εύθραυστες κοινωνικά ομάδες, μπορεί να προκληθεί από τις «ατυχίες της ζωής», όπως ο θάνατος, η αρρώστια ή η αναπηρία του αρχηγού της οικογένειας. Σε μεγαλύτερη κλίμακα η ένδεια ταυτίζεται με κάποια δυσμενή συγκυρία, μια φυσική καταστροφή, μια κακή σοδειά, μια οικονομική ύφεση, έναν πόλεμο, με τις όποιες συνακόλουθες επιπτώσεις τους για τους πιο ανίσχυρους. Σε ευρύτερη όμως κλίμακα, όπου πια γίνεται λόγος για μάζες φτωχών, έχουμε να κάνουμε με γενικευμένη αποπτώχευση, δηλαδή μεγάλα τμήματα του πληθυσμού εκτινάσσονται έξω από τις παλαιότερες δομές, οι οποίες βρίσκονται σε κρίση.

Οι αιτίες των κρίσεων, αν και προφανώς θεμελιακής σημασίας ζήτημα, δεν θα μας απασχολήσουν προσώρας. Ας διευκρινίσουμε ωστόσο τον ερμηνευτικό κανόνα, ότι δηλαδή όλες οι κρίσεις έχουν ενίοτε ως προϋπόθεση και πάντοτε ως αποτέλεσμα μια παρόξυνση της κοινωνικής ανισότητας, μια εκτεταμένη αναδιανομή πλούτου, μια αύξηση του αριθμού των φτωχών.⁵

Στο επίκεντρο της παρούσας μελέτης βρίσκονται οι συμπεριφορές, οι πρακτικές της υπόλοιπης κοινωνίας απέναντι στους εκάστοτε φτωχούς στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Όλες οι κοινωνίες έχουν κάποιες μορφές αντιμετώπισης, εθιμικές ή θεσμοθετημένες, των αδύναμων, των πιο φτωχών, όσων δηλαδή δεν μπορούν, παγίως ή πρόσκαιρα, να επιβιώσουν δίχως κάποια έξωθεν στήριξη. Οι κατά Émile Durkheim «μηχανικές μορφές αλληλεγγύης», δηλαδή η αλληλεγγύη που βασίζεται στη συγγένεια, την εγγύτητα, την ομοιότητα, υπάρχουν σε όλες τις κοινωνίες, και ειδικότερα στις προβιομηχανικές.⁶ Όλες οι κοινωνίες έχουν επίσης εθιμικές και θεσμοθετημένες μορφές στήριξης των πιο αδύναμων, συνδεδεμένες πρωτίστως με τη θρησκεία. Η υποχρέωση της ελεημοσύνης εντοπίζεται ήδη από την Αρχαιότητα και αναπαράγεται ιστορικά ως εντολή στις παραδόσεις του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού, του βουδισμού και του ισλαμισμού, καθώς η φτώχεια έχει για όλες τις θρησκείες μια ιερή διάσταση.⁷ Παράλληλα υπάρχουν πάντα διάφορες πρακτικές «κοινωνικού ευεργετισμού» ή, απλούστερα

⁵ Piketty 2013.

⁶ Durkheim 1930, σ. 35–102.

⁷ Geremek 1987, σ. 7. Για τις σχετικές εξελίξεις της ύστερης Αρχαιότητας βλ. Mollat 1978, σ. 25 κ.ε.

ειπωμένο, διάφορες μορφές προστασίας των πιο αδύναμων από τους ισχυρότερους.⁸

Σε κάθε περίπτωση, καθοριστικό στοιχείο είναι οι αναπαραστάσεις για τους φτωχούς, για τη θέση τους, τον ρόλο τους σε μια δεδομένη κοινωνία. Οι αναπαραστάσεις όμως, κράμα πραγματικών και φανταστικών στοιχείων, συνδέονται άρρηκτα με την εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία, την κυρίαρχη ερμηνεία του κόσμου: την οικονομία στις μέρες μας, τη θρησκεία καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Και με τη σειρά της, η εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία διαθέτει όλα τα μέσα για να επιβληθεί ποικιλοτρόπως στο σύνολο της κοινωνίας ως πραγματικότητα και ως φαντασίωση. Αν σήμερα μας είναι δύσκολο να αποτιμήσουμε κοινωνικά φαινόμενα πέραν μιας στενής οικονομικής προσέγγισης, η μεσαιωνική νοοτροπία ορίζεται, αντιθέτως, από την αδυναμία έκφρασης έξω από θρησκευτικές αναφορές.⁹

Πάντως ο Μεσαίωνας δεν περιορίστηκε στις «μηχανικές μορφές αλληλεγγύης» και στον «ευεργετισμό» αλλά, αντιθέτως, έδωσε ποικίλες λύσεις ανακατανομής πλούτου, επινόησε την επιταγή της ελεημοσύνης για όλους και το Καθατήριο, τις απειράριθμες θρησκευτικές αδελφότητες, τα νοσοκομεία-πτωχοκομεία, τα επαιτικά τάγματα κ.λπ. Ενδεικτικά και μόνο, τη δεκαετία του 1980 ο πολύ έμπειρος Βέλγος ιστορικός Léopold Genicot εκτιμούσε πως στα τέλη του Μεσαίωνα γύρω στο 25% με 30% του πληθυσμού σε πολλές ενορίες της δυτικής Ευρώπης αναγκαζόταν να καταφύγει σε φιλανθρωπική στήριξη¹⁰ δεδομένο που υποδηλώνει σημαντική αποπτώχευση ασφαλώς, αλλά και δυνατότητες στήριξης.

Πρόθεση του βιβλίου, που αντιστοιχεί σε μέρος μιας ευρύτερης έρευνας, είναι να παρουσιάσει, συνοπτικά μεν αλλά συγκεκριμένα, πώς ετέθησαν οι όροι του ζητήματος των φτωχών τον Μεσαίωνα στη δυτική Ευρώπη.

Η Ευρώπη γεννήθηκε τον Μεσαίωνα.¹¹ Ακριβέστερα, το ιδιαίτερο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και κυρίως πολιτιστικό μόρφωμα που ονομάζουμε Ευρώπη, μόρφωμα στο οποίο εντάσσεται εν πολλοίς και η νεότερη Ελλάδα, διαμορφώθηκε, στα θεμελιακά του γνωρίσματα, στη διάρκεια του Με-

⁸ Για τη σημασία του ευεργετισμού στην Αρχαιότητα βλ. το διάσημο βιβλίο του Paul Veyne, Veyne 1976, και ακόμα Veyne 2000, σ. 1169–1199. Για μια πιο διευρυμένη προσέγγιση βλ. Molin 2006.

⁹ Le Goff 1977, σ. 164. Θα επανέλθουμε επισταμένως σε αυτό το ζήτημα.

¹⁰ Genicot 1990, σ. 96. Πρόκειται για διαλέξεις του Léopold Genicot στο Johns Hopkins University στα 1986–1987 που εκδόθηκαν σε βιβλίο.

¹¹ Le Goff 2003α.

σαίωνα. Στο επίπεδο των νοοτροπιών, δηλαδή των νοητικών δομών που, ως «φυλακές μακράς διάρκειας»,¹² εξελίσσονται σε βάθος αιώνων, η Ευρώπη αναντίρρητα γεννήθηκε τον Μεσαίωνα. Σε ό,τι μας αφορά ειδικότερα εδώ, οι βάσεις των αντιφατικών συστημάτων αντιμετώπισης των φτωχών και κυρίως οι αναπαραστάσεις για τους φτωχούς σίγουρα διαμορφώθηκαν τον Μεσαίωνα.

Άλλωστε, οι ιστορικοί του Μεσαίωνα είναι ίσως εκείνοι που κατά συστηματικότερο τρόπο έχουν διερευνήσει τις σχέσεις μεταξύ των ιδεολογικών αναπαραστάσεων για τους φτωχούς και της κοινωνικής πραγματικότητας των φτωχών, κι έχουν αναπτύξει μια ολοκληρωμένη προβληματική γύρω από τον κοινωνικό δεσμό και τους τρόπους αντιμετώπισης των ενδεέστερων. Ως επί το πλείστον όμως αυτή η ιδιαίτερος επεξεργασμένη προβληματική, η μεγάλη παρακαταθήκη μελετών, η πολύ πλούσια σχετική βιβλιογραφία παραμένουν άγνωστες στην Ελλάδα, εκτός βέβαια από τους ιστορικούς του Μεσαίωνα.¹³

Απαρχή αυτής της προβληματικής, που ξεκίνησε και αναπτύχθηκε εντυπωσιακά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, υπήρξαν τα σεμινάρια του Γάλλου ιστορικού Michel Mollat στη Σορβόννη, που ενορχήστρωσαν και ενέπνευσαν σωρεία μελετών. Εξάλλου, το έργο του Michel Mollat μαζί με εκείνο του Πολωνού ιστορικού Bronislaw Geremek αποτελούν ακόμα και σήμερα «το θεμέλιο και τον οδικό χάρτη» για τις μελέτες της μεσαιωνικής φτώχειας, όπως ακριβοδίκαια αναγνωρίζει μισό αιώνα αργότερα, στα 2016, η Αμερικανίδα ιστορικός Sharon Farmer στην εισαγωγή της σε συλλογικό τόμο με αντίστοιχες θεματικές.¹⁴ Είναι ίσως ενδεικτικό πως τα τελευταία χρόνια έχουν πυκνώσει ξανά οι ιστορικές έρευνες γύρω από αυτά τα ζητήματα, εμπλουτίζοντας τη σχετική προβληματική, και θα έχουμε την ευκαιρία να τις αναφέρουμε εκτεταμένα.¹⁵ Όπως επίσης θα αναφερθούμε επανειλημμένα

¹² Σύμφωνα με τη διάσημη έκφραση του Fernand Braudel σε ένα θεμελιακής σημασίας άρθρο· βλ. Braudel 1958, σ. 731.

¹³ Βλ. ενδεικτικά Μαλτέζου 1998· Γιαντσή 2011.

¹⁴ Farmer 2016, σ. 1–22.

¹⁵ Ενδεικτικά και μόνο βλ. Brodman 2009· McIntosh 2012· Dyer 2012, σ. 41–78· Kosso & Scott 2012· Albini 2016· Farmer 2016· Scott 2016 κ.ά. Είναι επίσης αξιοσημείωτος ο πολλαπλασιασμός, και πάλι, διατριβών γύρω από αυτά τα θέματα. Τα παραπλήσια της φτώχειας ζητήματα (όπως, λόγου χάρη, τα μεσαιωνικά νοσοκομεία-πτωχοκομεία) έχουν επίσης, καθώς φαίνεται, επανέλθει στην επιστημονική επικαιρότητα. Ενδεικτικά και πάλι βλ. Sheutz, Sommerlechner, Weigl & Weiss 2008, ή το πιο ειδικευμένο βιβλίο της Ιταλίδας ιστορικού Marina Gazzini (Gazzini 2017), τα άρθρα του Αμερικανού ιστο-

στην πολύ ενδιαφέρουσα και σταθερά αναπτυσσόμενη «νέα οικονομική ιστορία της λατινικής Ευρώπης», που διερευνά τη σταδιακή μετάλλαξη του άτυπου δανεισμού και της πίστωσης κοινωνικής υφής σε καθαρά οικονομικό χρέος που ποινικοποιείται, μια ποινικοποίηση που εμφανίζεται στα τέλη του Μεσαίωνα και αφορά αποκλειστικά σχεδόν τους ενδεέστερους. Η επικαιρότητα του ζητήματος της φτώχειας είναι πάντως προφανέστατη, και στα 2017 ανακοινώθηκε η έναρξη ενός ερευνητικού προγράμματος μεγάλου βεληνεκούς (2017–2021) με θέμα «Οι οικονομίες της φτώχειας τον Μεσαίωνα στη Μεσογειακή Ευρώπη (9ος–15ος αιώνας)», όπου συνεργάζονται ιστορικοί από πολλές χώρες της νότιας Ευρώπης.¹⁶ Με βάση τα μέχρι τώρα διαθέσιμα στοιχεία, οι στοχεύσεις και οι προσεγγίσεις του προγράμματος επικεντρώνονται στο οικονομικό πεδίο και στους οικονομικούς μηχανισμούς παραγωγής της φτώχειας.

Εν ολίγοις, στη μεσαιωνική ιστορία, ιστορία ιδιαιτέρως σύνθετη, πολύπλοκη, αλλά και συναρπαστική, το ενδιαφέρον πολλών Ευρωπαϊών ιστορικών έχει συγκεντρωθεί, εδώ και δεκαετίες, γύρω από τις θεματικές των φτωχών, κι έτσι διαθέτουμε πληροφορίες, στοιχεία και πολύτιμους συμμάχους σε αυτό το δύσκολο εγχείρημα. Αναγκαστικά επιλεκτικό, σχηματικό και σύντομο σε σχέση με το εύρος του θέματος, το παρόν βιβλίο επιδιώκει να παρουσιάσει συνθετικά και συνεκτικά τη σχετική προβληματική, λαμβάνοντας πάντα υπόψη πως «οι φτωχοί δεν αποτελούν μεν μια κοινωνική κατηγορία. Συγκροτούν ωστόσο μια ομάδα πανταχού παρούσα σε όλες τις κοινωνίες. Όμως η ομάδα αυτή δεν μπορεί να γίνει κατανοητή παρά μόνο εάν διερευνηθούν οι μηχανισμοί παραγωγής της φτώχειας αλλά και οι ιδεολογικοί μηχανισμοί που συνδέονται με τη φτώχεια»,¹⁷ όπως επίσης και οι κοινωνικοί μηχανισμοί στήριξης των φτωχών. Οι φτωχοί τον Μεσαίωνα, υποστηρίζει στα 2012 ο Άγγλος ιστορικός Phillipp R. Schofield, μια σιωπηλή, ρευστή και «άμορφη μάζα» που έχει αφήσει απειροελάχιστα ίχνη, μας είναι

ρικού Michael D. Bailey (Bailey Mich. 2003, σ. 457–482), της Ισπανίδας Coral Cuadrada Majó (Cuadrada Majó 2015α, σ. 275–301, και Cuadrada Majó 2015β, σ. 57–97), τον πολύ εξειδικευμένο συλλογικό τόμο Luttrell & Nicholson 2006, και άλλα πολλά.

¹⁶ «Les économies de la pauvreté au Moyen Âge en Europe méditerranéenne (IXe–XVe siècle)», με επικεφαλής τους ιστορικούς του Μεσαίωνα Laurent Feller, Sandro Carocci και Ana Rodriguez.

¹⁷ Από την προγραμματική διακήρυξη του προαναφερόμενου ερευνητικού προγράμματος.

δυσπρόσιτοι, όπως μας είναι δυσπρόσιτες και οι όποιες ικανότητες επιβιώσής τους.¹⁸

Ο Μεσαίωνας διέθετε προφανώς τη δική του ορολογία και τη δική του προβληματική γύρω από τη φτώχεια. Αυτή η προβληματική, κοινωνική και θρησκευτική συνάμα, μεταβάλλεται παράλληλα με την εξέλιξη της μεσαιωνικής κοινωνίας. Ενδεικτικά και μόνο ας σημειωθεί πως αρχικά, στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα, ο όρος *pauper* (φτωχός) αντιπαραβαλλόταν στον όρο *potens* (ισχυρός) και συνεπώς η διάζευξη αυτή δεν οριζόταν από τον πλούτο αλλά από την ανάγκη προστασίας. Οι προς προστασία *pauperes* ήταν αφενός οι άρρωστοι, οι χήρες, τα ορφανά, που έπρεπε να φροντίσει η Εκκλησία· αφετέρου οι προστατευόμενοι *pauperes* ήταν, από το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού, μόνον όσοι ελεύθεροι αγρότες κινδύνευαν να βρεθούν υπόδουλοι, τους οποίους όφειλαν να υποστηρίξουν οι ισχυροί, οι *potentes*. Καθώς ο πληθυσμός ενσωματώνεται σε νέες δομές με βάση το πολύπλοκο δίκτυο υποταγής όπου όλοι είναι υποτακτικοί ή υπόδουλοι κάποιου άρχοντα, οι *potentes* αντικαθίστανται σταδιακά από τους *milites*, τους οπλοφορούντες άρχοντες, ως το αντίθετο των φτωχών.¹⁹ Είναι πλέον οι ισχυροί οπλοφορούντες άρχοντες που οφείλουν να προστατεύουν τους αδύναμους αγρότες με την απονομή άρτιας δικαιοσύνης και με τα όπλα. Ανάμεσα στους άοπλους φτωχούς, τους *pauperes*, συμπεριλαμβάνονται όμως και οι πανίσχυροι κοινωνικά μοναχοί. Σε αυτό το ήδη πολύπλοκο σύστημα, όπως θα δούμε, έρχεται να προστεθεί ο ισχυρός συμβολισμός που έχουν οι φτωχοί για τη χριστιανική θρησκεία. Στα τέλη του Μεσαίωνα, με τον εντεινόμενο εκχρηματισμό της οικονομίας και την αύξηση της ευμάρειας στις πόλεις, οι *pauperes* αντιδιαστέλλονται πια προς τους *divites*, τους πλούσιους, και η έννοια του *pauper* εκτείνεται ακολούθως σε όλη τη φτωχολογιά.²⁰

Τέλος, κάποιες ιδιαίτερες προσεγγίσεις και ορισμένες φαινομενικά «αυθαίρετες» επιλογές του βιβλίου χρειάζονται αποσαφήνιση.

Ασφαλώς η μεσαιωνική κοινωνία δεν είναι ενιαία. Στα 1982, λόγου χάρη, στη σπουδαία σύνθεσή του *Enfance de l'Europe (Xe–XIIIe siècles). Aspects économiques et sociaux*, ο Γάλλος ιστορικός Robert Fossier διέκρινε στη δυτική

¹⁸ Schofield 2012, σ. 95–112.

¹⁹ Mollat 1966, σ. 5–23· Mollat 1978, σ. 28 κ.ε.· Devroey 2006, σ. 318.

²⁰ Αρχικά στις πόλεις εμφανίζεται η αντιπαράθεση μεταξύ *pauper* και *civis* («αστός, κάτοικος της πόλης»), η οποία εκφράζει μια «νομικής» φύσεως διάκριση που βασίζεται όμως στην οικονομική αδυναμία του *pauper*. Mollat 1966, σ. 6· Rici & Revel 1983, σ. 158–177· Rosé 2010, σ. 7–24.

Ευρώπη μεταξύ 11ου και 12ου αιώνα είκοσι παραλλαγές κοινωνικών δομών με βάση χρονολογικές διαφορές ανάπτυξης της φεουδαρχίας, ιδιαίτερα γεωγραφικά χαρακτηριστικά (οικοσυστήματα) και άλλα κριτήρια (όπως η διατήρηση, στις νότιες περιοχές, του ρωμαϊκού δικαίου, η κυμαινόμενη σημασία της αγγαρείας, οι σχέσεις πόλης–υπαίθρου κ.ά.). Όμως, παρά την ποικιλία της, η ευρωπαϊκή επικράτεια δεν αποτελεί ένα «μωσαϊκό τοπικών ιδιαιτεροτήτων» αλλά ένα συγκεκριμένο χωρικό σύστημα οργανωμένο και ιεραρχημένο στη βάση μιας κοινής δομής και μερικών κοινών αρχών.²¹ Το παρόν βιβλίο ξεκινά με μια συνολική, πανοραμική θέαση, ενώ στην πορεία, πλησιάζοντας συγκεκριμένα θέματα, ενσωματώνει επιμέρους παραλλαγές.

Σε συνδυασμό με τα προηγούμενα και παρότι θα επανέλθουμε εκτενώς και συστηματικότερα στη συνέχεια, κρίνεται σκόπιμο να διευκρινιστεί εξ αρχής η χρήση βασικών όρων της μεσαιωνικής ιστορίας, όπως χωροδεσποτεία και φεουδαρχία. Απόλυτα απαραίτητοι για την κατανόηση της μεσαιωνικής κοινωνίας, οι όροι αυτοί αποτέλεσαν και αποτελούν εδώ και πολλές δεκαετίες αντικείμενο έντονων διαφωνιών στους κύκλους των ιστορικών του Μεσαίωνα. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε το 1999 ο Γάλλος ιστορικός Dominique Barthélemy, αναφορικά με τη χωροδεσποτεία, «σειρές τόμων δεν θα επαρκούσαν για την ιστοριογραφική ανάλυση της πραγματικότητας που, κατά εποχές, οι ιστορικοί του Μεσαίωνα ονόμασαν χωροδεσποτεία».²² Πόσο μάλλον για την έννοια της φεουδαρχίας. Ωστόσο, και δίχως να έχουν ξεπεραστεί οι προηγούμενες διαφωνίες, εκτιμώ πως σήμερα τα κρισιμότερα επιστημονικά και θεωρητικά επίμαχα αντικείμενα είναι διαφορετικής φύσεως. Περιστρέφονται γύρω από τη θέση και τη σημασία της «οικονομίας» τον Μεσαίωνα, και θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε επανειλημμένα αυτό το ζήτημα. Πάντως η κοινωνική ιστορία γενικά, αλλά και το θέμα των φτωχών ειδικότερα επέβαλλαν μια σύνθετη ερμηνεία της χωροδεσποτείας. Βασική δομή στο πλαίσιο της οποίας συντελείται η παραγωγή και η κοινωνική αναπαραγωγή, η χωροδεσποτεία είναι ταυτόχρονα μια χωρική, εδαφική, πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική πραγματικότητα.

²¹ Ας σημειωθεί πως στο βιβλίο ακολουθείται μια συνηθισμένη πρακτική σύντμησης την οποία εφαρμόζουν οι ιστορικοί του Μεσαίωνα: όταν γίνεται αναφορά, λόγου χάρη, «στις πόλεις της Ιταλίας», προφανώς πρόκειται για τις πόλεις «της γεωγραφικής έκτασης που σήμερα αντιστοιχεί στην ιταλική επικράτεια», αφού η «Ιταλία», όπως την εννοούμε σήμερα, δεν υφίσταται τον Μεσαίωνα. Το ίδιο ισχύει, όταν δεν υπάρχει άλλη διευκρίνιση, και για τις άλλες χώρες.

²² Barthélemy 2014, σ. 1056 (α' έκδ. 1999).

Ορίζει τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους άρχοντες και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, τους εξαρτημένους παραγωγούς πόλης και υπαίθρου. Ο όρος *φεουδαρχία* αναφέρεται αφενός στις σχέσεις ανάμεσα σε άρχοντες και αγρότες στο πλαίσιο της χωροδεσποτείας, αφετέρου στις σχέσεις υποτέλει-ας που συνδέουν τα ανώτερα στρώματα· αφορά, τέλος, την κυρίαρχη ιδεολο-γία αλλά και έναν ιδιαίτερο πολιτισμό.²³

Προφανώς επίσης ο Μεσαιώνας δεν αρχίζει τον 11ο αιώνα, όπως ξεκινά το βιβλίο, αλλά με το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας γύρω στον 5ο αι-ώνα, την αντικατάστασή της από τα μεσαιωνικά βασίλεια και ακολούθως από την Καρολίγγεια Αυτοκρατορία, η οποία διαλύεται γύρω στα τέλη του 9ου αιώνα. Το βιβλίο περιέχει πολλά στοιχεία για την προγενέστερη επο-χή, και ειδικότερα για κάποιες δομές οργάνωσής της. Αλλά επικεντρώνεται πρωτίστως στον «κλασικό» Μεσαιώνα, που ξεκινά σχηματικά από τον 11ο αιώνα, και παρακολουθεί τις σχετικές εξελίξεις μέχρι τα τέλη του Μεσαί-ωνα, δηλαδή τον 15ο αιώνα. Η «τομή» του 11ου αιώνα, σαν μια απότομη ή «επαναστατική» διαδικασία μετεξέλιξης, έχει βέβαια αμφισβητηθεί ποικι-λοτρόπως από αρκετούς ιστορικούς.²⁴ Ωστόσο, ο 11ος αιώνας αποτελεί ένα

²³ Για μια συνθετική θεωρητική προσέγγιση της φεουδαρχίας βλ. Guerreau 1980 και Guerreau 2014β, σ. 387–406. Για μια συνοπτική παρουσίαση στα ελληνικά, των δια-φωνιών γύρω από τη μεσαιωνική ορολογία βλ. τα υποκεφάλαια «Η διαμόρφωση της χωροδεσποτείας» και «Φεουδαρχία: οι διαφορετικοί ορισμοί στη σύγχρονη ιστοριογρα-φία» στο βιβλίο της Ρίκας Μπενβενίστε, Μπενβενίστε 2007, σ. 128 κ.ε., σ. 179–186.

²⁴ Η σχετική διαμάχη ξεκίνησε από τη Γαλλία και το περιοδικό *Annales* με ένα άρθρο του Dominique Barthélemy, στα 1992, υπό τον τίτλο «La mutation féodale a-t-elle eu lieu?». Γρήγορα επεκτάθηκε σε Ιταλία, Ισπανία, Γερμανία, Αγγλία και Αμερική, και ένα μικρό της μέρος φιλοξενήθηκε στα 1994–1997 στο αγγλικό περιοδικό *Past and Present* με τί-τλο «Debate: the Feudal Revolution». Παρότι δεν συγκροτούν μια ενιαία άποψη, πολλοί ιστορικοί αμφισβητούν πλέον τη συμπύκνωση και τον συγχρονισμό των διαδικασιών κοινωνικής και οικονομικής μετάλλαξης γύρω στον 11ο αιώνα. Η εμφάνιση του νέου συστήματος της φεουδαρχίας συντελέστηκε λοιπόν σταδιακά με διαδοχικές προσαρμο-γές, με αργές διαδικασίες εξέλιξης και ανασχηματισμού του προγενέστερου κοινωνικού σχήματος, ενίοτε από τον 8ο αιώνα. Εμπράκτως αναβαθμίζεται κυρίως η προ του 11ου αιώνα ιστορική περίοδος, όπου εντοπίζονται ποικίλα «προπλάσματα» της μετέπειτα εξέλιξης. Ωστόσο, η πρωταρχική εμφάνιση ενός νέου φαινομένου (όπως ένα καινούργιο σύστημα σχέσεων, μια πρωτότυπη οικιστική εγκατάσταση, μια νεοφανής ιδεολογική επινόηση ή οι απαρχές οικονομικής ανάπτυξης κ.ά.) και η σχετική χρονολόγησή του (πότε, λόγω χάρη, εντοπίζεται η πρώτη χωροδεσποτεία) δεν δύνανται να ταυτιστούν με τη σημασία και τις επιπτώσεις που έχει η ευρύτατη διάδοση του φαινομένου αυτού, η εξάπλωση, η κυριαρχή του (π.χ. η επικράτηση του χωροδεσποτικού συστήματος). Τέλος, και αυτό αποτελεί ίσως το σοβαρότερο μειονέκτημά του, το μοντέλο της σταδι-

σημαδιακό, ένα αναντίρρητα «κρίσιμο κατώφλι», αντιστοιχεί δηλαδή στη συμπύκνωση ποικίλων μακραίωνων διαδικασιών εξέλιξης.²⁵ Τότε σχηματικά ξεκινά ο «κλασικός» Μεσαίωνας με βασικά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα τον κατακερματισμό της πολιτικής εξουσίας, τη σταδιακή επικράτηση της χωροδεσποτείας, τον σταδιακό και πάλι εγκυτταρισμό του πληθυσμού, τη διαμόρφωση του χωριού, και κυρίως μια πρωτόφαντη οικονομική ανάπτυξη και μια δημογραφική έκρηξη. Η κοινωνικοοικονομική δομή της χωροδεσποτείας υπήρξε άλλωστε τόσο ανθεκτική, ώστε σε πολλές περιοχές της Ευρώπης οι άνθρωποι έζησαν στο πλαίσιο της χωροδεσποτείας μέχρι τον 18ο αιώνα. Η μορφή του χωριού που θα εμπεδωθεί μεταξύ 10ου και 12ου αιώνα θα ορίσει το πλαίσιο της αγροτικής ζωής για πολλές εκατονταετίες. Ακόμα —όπως είχε παρατηρήσει ο Marc Bloch— εάν στα 400 με 500 π.Χ. υπήρξε εντατική εκμετάλλευση της γης από τους τότε πολιτισμούς, η συστηματική επέκταση των καλλιεργούμενων εδαφών εις βάρος δασών και χέρσων τόπων θα επανεμφανιστεί δυναμικότερα μετά το έτος 1000. Επίσης, ανάμεσα στον 11ο και τις αρχές του 14ου αιώνα ο πληθυσμός της δυτικής Ευρώπης διπλασιάζεται, ενίοτε και τριπλασιάζεται, και αυτή η πρωτοφανής δημογραφική ανάπτυξη δεν θα επανεμφανιστεί στην Ευρώπη πριν τη Βιομηχανική Επανάσταση²⁶ η δε αναγέννηση των πόλεων μετά τον 11ο αιώνα εκφράζει σημαντική αναδιάρθρωση της μεσαιωνικής οικονομίας.

Επιπροσθέτως και εν κατακλείδι, πρόσφατες ερμηνείες έχουν προτείνει μια νέα επικέντρωση γύρω από καινούργιες τομές τον 11ο αιώνα, και ειδικότερα την τομή της γρηγοριανής μεταρρύθμισης, μια «πολιτιστική επανάσταση» που καθιστά την Εκκλησία πανίσχυρο και κύριο θεσμό της μεσαιωνικής Δύσης. Όπως επιγραμματικά γράφει ο Βέλγος ιστορικός Jean-Pierre Devroey, «τον 11ο αιώνα η Εκκλησία έχει ήδη απορροφήσει το σύνολο του δυτικού κόσμου».²⁷ Βέβαια, καθώς ο Μεσαίωνας είναι «εμποτισμένος από

ακής μετάλλαξης δεν είναι σε θέση να απαντήσει στο πλέον κρίσιμο ιστορικό ερώτημα, δηλαδή τη γενικευμένη δημογραφική και οικονομική «απογείωση» της μεσαιωνικής Δύσης από τον 11ο αιώνα και έπειτα, η οποία έχει συνδεθεί με την κλασική φεουδαρχία. Για την εν λόγω διαμάχη βλ. ενδεικτικά Barthélemy 1992, σ. 767–777· Barthélemy 1996, σ. 196–205· Barthélemy 1997β, σ. 321–341· Barthélemy 1997γ. Βλ. ακόμα Bisson 1994, σ. 6–42· Bisson 1997, σ. 208–225· Reuter 1997, σ. 177–195· Wickham 1997, σ. 196–208. Βλ. επίσης την άφθονη σχετική βιβλιογραφία στο Lauranson-Rosaz 2002, σ. 11–12.

²⁵ Morsel 2007, σ. 93, 107.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Baschet 2006, σ. 125.

²⁷ Devroey 2006, σ. 46.

τη θρησκεία», κανείς δεν μπορεί να διακρίνει τα θρησκευτικά από τα πολιτικά ή τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα, διότι αυτό που ονομάζουμε θρησκεία καλύπτει ή ενσωματώνει το σύνολο αυτών των πεδίων.²⁸ Πρόκειται και εδώ για μια διαδικασία μακράς διάρκειας, και θα έχουμε την ευκαιρία να αναφερθούμε επανειλημμένα σε αυτό το κρίσιμο θέμα και στις σχετικές ερμηνείες.

Απαρχή μας λοιπόν ο 11ος αιώνας και η χωροδεσποτεία, που αποτελεί προφανώς, όπως κάθε ιστορικό φαινόμενο, κατάληξη μακροχρόνιων διαδικασιών με βαθύτερες ρίζες. Άλλωστε, το καινούργιο χρησιμοποιεί τις παλιές μορφές για να τις ανανεώσει ή για να τις διαστρέψει.²⁹

---

²⁸ Mazel 2010, σ. 100· Guerreau 2014β, σ. 397.

²⁹ Lepetit & Hook 1987, σ. 8–28.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο κλασικός Μεσαίωνας:
οι ταπεινοί στη σκιά των ισχυρών
(11ος–13ος αιώνας)

Η ΧΩΡΟΔΕΣΠΟΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Αφετηρία της περιήγησής μας, η εδραίωση της χωροδεσποτείας στην εξαγροτισμένη μεσαιωνική κοινωνία. Πρόκειται για μια διαδικασία που ξεκινά με τη διάλυση της Καρολίγγειας Αυτοκρατορίας και σταδιακά, από τον 10ο αιώνα, επεκτείνεται σε όλη τη δυτική Ευρώπη. Η κεντρική εξουσία κατακερματίζεται προς όφελος των τοπικών αρχόντων και η ευρωπαϊκή επικράτεια θρυμματίζεται σε πλήθος χωροδεσποτειών. Ο κάθε άρχοντας, πανίσχυρος στην κλίμακα της χωροδεσποτείας του, διαφεντεύει γαίες και πληθυσμό.

Βασική οικονομική μονάδα τον Μεσαίωνα, «κόμβος εξουσιών ριζωμένων στη γη της υπαίθρου»,¹ η χωροδεσποτεία οργανώνει και ορίζει τις μεσαιωνικές κοινωνίες. Θεμελιακή της πρωτοτυπία είναι η απόλυτη ταύτιση της εξουσίας επί της γης και της εξουσίας επί των ανθρώπων. Η γη ανήκει στους χωροδεσπότες, οι χωρικοί (με παραλλαγές κατά περιοχές) ανήκουν στη γη και ένα κτήμα μεταβιβάζεται ή πωλείται μαζί με τους αγρότες του.² Δεμένοι με το μέσο παραγωγής, δηλαδή τη γη, οι χωρικοί εργάζονται σε ένα αυστηρό πλαίσιο κοινωνικής υποταγής. Μέσω αγγαρειών, εισφορών σε είδος, εθιμικών υποχρεώσεων και προστίμων, μέσω του ελέγχου και της φορολόγησης κάθε δραστηριότητας των αγροτών, οικονομικής ή κοινωνικής, οι χωροδεσπότες οικειοποιούνται μεγάλο μέρος της παραγωγής, το 40% με 50% κατά προσέγγιση.³ Η οικειοποίηση αυτή παίρνει τη μορφή πολλών μικρών δοσιμάτων με ποικίλες αιτιολογήσεις και διαφορετικές ονομασίες. Καθώς όμως όλα καταλήγουν στα ίδια πρόσωπα, οι προαναφερόμενες

¹ Duby 1971, σ. 1–13· Mazel 2010, σ. 172.

² Guereau 1980, σ. 180–184· Fossier 1995β, σ. 88· Anderson 1996, σ. 147–153· Guereau 2001α, σ. 26 κ.ε.· Mazel 2010, σ. 172· Lauwers & Mazel 2013α, σ. 15.

³ Fossier 1995α, σ. 117· Feller 2013, σ. 123 κ.ε.

διακρίσεις παύουν να έχουν νόημα. Οι χωροδеспότες, κυρίαρχοι γαιών και ανθρώπων, κατευθύνουν λοιπόν προς τους οίκους τους το πλεόνασμα της εργασίας των χωρικών.⁴

Ωστόσο, μέχρι τον 13ο αιώνα στις μεσαιωνικές πηγές⁵ επικρατεί η εντύπωση μιας αγροτικής κοινωνίας ιεραρχημένης μεν, αλλά σταθερά εγκατεστημένης σε εδράιες και στέρεες οικογενειακές δομές, δομές αρχοντιών, χωριών, ενοριών.⁶ Αυτή η εξιδανικευμένη εικόνα ενός κόσμου εξασφαλισμένου, πλαισιωμένου, πεπληρωμένου, αρμονικού που αποτυπώνεται στα έγγραφα της εποχής είναι ταυτοχρόνως ορθή και λανθασμένη.

To dominium

Η εικόνα είναι ορθή διότι το *dominium*, δηλαδή η κυριαρχία των χωροδеспοτών επί γαιών και ανθρώπων, έχει πολλές όψεις. Η προφανέστερη για εμάς είναι η δυνατότητα των χωροδеспοτών να απομυζούν οικονομικά τον αγροτικό πληθυσμό. Αλλά το *dominium* αντιστοιχεί σε πολλές κοινωνικές λειτουργίες, κρίσιμες και απόλυτα αλληλένδετες. Με την αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας η αρχηγία, η άσκηση και η απονομή δικαιοσύνης βρίσκονται, νόμιμα ή παράνομα, στα χέρια των οπλοφορούντων χωροδеспοτών· το ίδιο και η αμυντική ή η επιθετική πολεμική λειτουργία, η αστυνόμευση, η τάξη και η ασφάλεια. Ο αφέντης δεν είναι συνεπώς μόνο ο κύριος αλλά και ο προστάτης των αγροτών. Ο χωροδеспότης έχει αναλάβει επίσης την κατασκευή και τη συντήρηση των αναγκαίων μεσαιωνικών υποδομών (πέτρινα κάστρα, προστατευτικά τείχη, δρόμοι, γέφυρες και ακόμα μύλοι, πατητήρια, φούρνοι). Επιπλέον, ο ισχυρός τοπικός άρχοντας κόβει συχνά δικό του νόμισμα.

Εν ολίγοις, στο πλαίσιο μιας αργής μετατόπισης από το «δημόσιο» προς το «ιδιωτικό» που θα κρατήσει δύο περίπου αιώνες, το πολυεπίπεδο *dominium* εντός κάθε χωροδеспοτείας οργανώνει και δομεί τις αγροτικές ομάδες.⁷

⁴ Fossier 1989, τ. Β', σ. 699, 728· Bourin & Sopena 2004, σ. 12· Mazel 2010, σ. 189.

⁵ Πρόκειται κυρίως για πολύπτυχα, φορολογικά κατάστιχα, έγγραφα που αφορούν το εθνικό δίκαιο, την παραχώρηση ή την ατέλεια γαιών κ.ά.

⁶ Διάλεξη του Georges Duby στα σεμινάρια του Jacques Le Goff, η οποία αναδημοσιεύτηκε ως άρθρο, Duby 1966, σ. 25–32.

⁷ Βλ. το λήμμα «Féodalité» στο *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, γραμμένο από τον Alain Guerreau, Guerreau 2014β, σ. 387–406· βλ. ακόμα Guerreau 2001α, σ. 27·

Η οικειοποίηση από τους άρχοντες μεγάλου μέρους της παραγωγής γίνεται συνεπώς υπό διαφορετικούς τίτλους και ιδιότητες (κατοχή γης, δικαστική εξουσία, στρατιωτική προστασία, αρχηγία)· άλλοτε υπάγεται σε «ιδιωτικές» και άλλοτε σε «δημόσιες» αρμοδιότητες, δηλαδή σε πολιτικής φύσεως λειτουργίες και εξουσίες τις οποίες συγκεντρώνουν οι χωροδεσπότες, συλλέγοντας πλέον και τους φόρους που παλαιότερα εισπράττονταν στο όνομα του βασιλιά.⁸

Οι χωρικοί

Τι συμβαίνει όμως με τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, τους χωρικούς, και πώς προκύπτει αυτή η εξιδανικευμένη εικόνα των εγγράφων; Ήδη από τον 10ο αιώνα τα προγενέστερα διακριτά καθεστώτα των αγροτών —ελεύθεροι ή δουλοπάροικοι— τείνουν να εξομοιωθούν και το σύνολο των χωρικών ενσωματώνεται στο χωροδεσποτικό σύστημα και στη λογική του.⁹ Σταδιακά οι περισσότεροι αγρότες θα κατέχουν τυπικά έναν κλήρο που καλλιεργούν οικογενειακά και τον οποίο μπορούν να μεταβιβάσουν στους απογόνους τους. Θα είναι υπόχρεοι προσωπικής αγγαρείας για τον άρχοντά τους, δηλαδή δωρεάν εργασίας στα κτήματα άμεσης εκμετάλλευσης του χωροδεσπότη. Ακόμα, θα οφείλουν ένα μόνιμο μίσθωμα για τον κλήρο που τους έχει παραχωρηθεί, μέρος των παραγόμενων προϊόντων και ποικίλες άλλες επιβαρύνσεις.

Σε πολλές περιπτώσεις η κυριαρχία των χωροδεσποτών επιβλήθηκε υπό την απειλή των όπλων και την ίδια εποχή παρατηρείται μια αυξημένη στρατιωτικοποίηση της υπαίθρου. Εντός κάθε αρχοντίας πολλαπλασιάστηκαν οι οπλισμένοι άρχοντες, οι έφιπποι ακόλουθοι, οι υπασπιστές τους. Η παρουσία τους θα αναγκάσει τους άοπλους χωρικούς να καταβάλλουν αγόγγυστα πρόσθετες οφειλές στον αφέντη-προστάτη.¹⁰

Αρχικά λοιπόν οι χωροδεσπότες χρησιμοποίησαν έμμεσα ή άμεσα την πειθώ των όπλων για να επιβάλλουν την κυριαρχία τους, τα δικαιώματά τους, τον νόμο τους, τη δική τους αντίληψη δικαίου στους υποτελείς χωρικούς.

Menant & Jessenne 2007, σ. 7–52· Lauwers & Mazel 2013α, σ. 15.

⁸ Βλ. ενδεικτικά Fossier 1989, τ. Β΄, σ. 699, 728· Guerreau 1986, σ. 1161–1176· Derville 2000, σ. 45–46· Fossier 2007, σ. 270 κ.ε.· Feller 2013, σ. 103, 122 κ.ε.· Lauwers 2013, σ. 315–338· Lauwers & Mazel 2013β, σ. 275–278.

⁹ Morsel 2008· Mazel 2010, σ. 181 κ.ε.

¹⁰ Fossier 2000α, σ. 3–9· Mazel 2010, σ. 69 κ.ε.· Feller 2013, σ. 124.

Ωστόσο, οι οπλοφορούντες κοσμικοί άρχοντες δεν βρίσκονται σε πόλεμο με τους χωρικούς τους, αλλά στρέφονται ενάντια στους ομοίους τους. Άλλωστε, εντός της χωροδεσποτείας η βία δεν μπορεί να λειτουργήσει στη μακρά ιστορική διάρκεια, διότι πάντοτε χρειάζεται κάποια κοινωνική συναίνεση.¹¹ Από τη μεριά τους οι αγρότες ενίοτε θα υιοθετήσουν ατομικές μορφές παθητικής αντίστασης, ένα είδος «ανοργάνωτου και βουβού κλεφτοπόλεμου»: αυξάνουν ανεπαίσθητα σε κάθε όργωμα τον δικό τους κλήρο εις βάρος του χωροδεσποτικού χερσότοπου, κυνηγούν λαθραία στα δάση του άρχοντα, αρνούνται να παραδώσουν κάποιες οφειλές σε είδος, νοθεύουν το ζύγι ή λιποτακτούν.¹²

Συνηθέστερα όμως τα ποικίλα αρχοντικά δικαιώματα θα γίνουν εν γένει αποδεκτά από τους χωρικούς ως μέρος των εθίμων και οι σπανιότατες ακόμα αγροτικές εξεγέρσεις, περιορισμένες στην εμβέλεια ενός χωριού, έχουν ως κύριο αίτημα την εξάλειψη των όποιων αρχοντικών αυθαιρεσιών, δηλαδή την παγιοποίηση των αγροτικών οφειλών με βάση τα έθιμα. Τα έθιμα, κατά κανόνα αμετάβλητα, εγγυώνται την κοινωνική ειρήνη.¹³

Νέες μορφές οικιστικής και κοινωνικής οργάνωσης

Η εξιδανικευμένη εικόνα των πηγών είναι επίσης ορθή διότι χωροταξικά, στο πλαίσιο της αναδυόμενης χωροδεσποτείας, εμποδώνονται νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού τείνει να σταθεροποιηθεί και εντάσσεται πλέον σε πάγιους οικισμούς γύρω από ένα νεκροταφείο και μια εκκλησία, συχνά στους πρόποδες ενός κάστρου, διαμορφώνοντας έτσι το κλασικό χωριό. Προγενέστερα κυριαρχούσαν οι πρόσκαιρες εγκαταστάσεις, οι διάσπαρτες αγροικίες, μια ασαφής ενδημία, υπήρχαν αγροτικές ομάδες που ζούσαν σε ποικίλες μορφές οργάνωσης. Αλλά το πραγματικό χωριό, η γνώριμη σε όλους δομή μιας σταθερής μορφής κατοίκησης με πολλαπλές κοινωνικές λειτουργίες, θα εμποδωθεί μεταξύ 10ου και 12ου αιώνα. Πρόκειται για μια θεμελιώδη ανατροπή που σε γενικές γραμμές θα ορίσει το πλαίσιο της αγροτικής ζωής για πολλές εκατονταετίες, διαμορφώνοντας

¹¹ Feller 2013, σ. 124.

¹² Mazel 2010, σ. 490–491. Στα ελληνικά, βλ. Le Goff 1993, σ. 420–421.

¹³ Bourin & Durand 2000, σ. 106–108· Fossier 2000α, σ. 56. Στα ελληνικά, Μπενβενίστε 2007, σ. 142–143.

μάλιστα σε πολλές περιοχές το δίκτυο των χωριών που υπάρχουν ακόμα στις μέρες μας.¹⁴

Το καθαυτό χωριό χαρακτηρίζεται από πυκνή συγκέντρωση πάγιων κατοικιών, από μια συνεκτικά οργανωμένη αγροτική λειτουργία και από τη δυνατότητα μέγιστης αξιοποίησης της περιβάλλουσας επικράτειας.¹⁵ Ακόμα, το χωριό διαρθρώνεται γύρω από ποικίλους πόλους, με την εκκλησία και το νεκροταφείο να παίζουν πάντα πρωτεύοντα ρόλο. Τέλος, το χωριό, θεμελιώδους σημασίας κοινωνικό και πολιτιστικό μόρφωμα για πάρα πολλούς αιώνες, ορίζεται από μια ιδιαίτερη συλλογική συνείδηση.¹⁶ Αυτή η συλλογική συνείδηση, όπως θα δούμε, πέρα από τις σχέσεις συγγένειας, συμπεθεριού, σογιού και γειτνίασης, συγκροτείται γύρω από τις κοινές θρησκευτικές πρακτικές της ενορίας, γύρω από την κοινή οργάνωση των άφθονων αγροτικών εργασιών και γύρω από την ανάγκη συνασπισμού για να οριστούν οι εκπρόσωποι των διαπραγματεύσεων με τον αφέντη. Σε αντίθεση με τις προγενέστερες δομές κατοίκησης της Αρχαιότητας και της πρώιμης μεσαιωνικής εποχής, ο κλασικός Μεσαιώνας είναι πρωτίστως ένας κόσμος χωριών.¹⁷

Ο σταδιακός «εγκυτταρισμός» (encellulement)¹⁸ των αγροτικών ομάδων καταλήγει λοιπόν στη σταθεροποίηση και τον πολλαπλασιασμό νέων κοινω-

¹⁴ Το κλασικό μοντέλο του μεσαιωνικού χωριού που εμφανίστηκε γύρω στον 11ο αιώνα σαν μια απότομη μετάλλαξη προηγούμενων οικιστικών σχημάτων αμφισβητήθηκε επανειλημμένα από μεταγενέστερες αρχαιολογικές ανασκαφές, όπου εντοπίστηκαν πρώτες μορφές χωριών που χρονολογούνται πριν τον 11ο αιώνα. Ωστόσο, το γενικό μοντέλο ισχύει διότι το χωριό των ιστορικών δεν αντιστοιχεί σε εκείνο των αρχαιολόγων. Από το τελευταίο απουσιάζει η διάσταση της κοινωνικής οργάνωσης, και τα προγενέστερα του 11ου αιώνα («χωριά») χαρακτηρίζονται από μια χαλαρή δομή. Βλ. Zadora-Rio 1995, σ. 145–153· Lauwers 2010, σ. 301–324· Wickham 2010, σ. 141–151· Feller 2013, σ. 210 κ.ε. Σχετικά με τα όρια και τις παρενέργειες της διεπιστημονικότητας (εδώ ιστορία και αρχαιολογία) βλ. Lepetit 1990, σ. 331–338. Σχετικά με τη διαμόρφωση του χωριού τον Μεσαίωνα βλ. ακόμα Chapelot & Fossier 1980· Fossier 1995α, σ. 8· Fossier 1999, σ. 294 κ.ε.· Yante & Bultot-Verleysen 2010· Mazel 2010, σ. 516· Feller 2013, σ. 73–81.

¹⁵ Feller 2013, σ. 73 κ.ε.

¹⁶ Fossier 1999, σ. 296· Baschet 2006, σ. 167.

¹⁷ Fossier 1992β, σ. 238· Wickham 2005, σ. 514· Mazel 2010, σ. 516, 533–534· Dyer 2012, σ. 55.

¹⁸ Σύμφωνα με την εξαιρετικά πετυχημένη έκφραση του Robert Fossier, ο οποίος υποστήριζε πως η χωροδεσποτεία ήρθε να προστεθεί σε προϋπάρχουσες ομαδώσεις πληθυσμών. Και εδώ πάλι οι ερμηνείες των ιστορικών δίστανται ως προς την ταχύτητα εγκαθίδρυσης του νέου οικιστικού μορφώματος. Όπως φαίνεται, ο γενικευμένος εγκυτταρισμός του πληθυσμού δεν αποτελεί «τομή» αλλά απόληξη μιας πολυαιώνης διαδικασίας που εντείνεται τον 11ο και τον 12ο αιώνα. Βλ. Fossier 1989, τ. Β΄, σ. 288 κ.ε.· Derville 2000,

νικών σχηματισμών, των χωριών, όπου εντοπίζεται η παράλληλη κυριαρχία της χωροδεσποτείας (ενίοτε με τη μορφή ενός αρχοντικού κάστρου ή ενός καστροειδούς γήλοφου) και της Εκκλησίας (ναός, κοιμητήριο) μαζί με τις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις.¹⁹

Ειρήνη του Θεού

Η ιδανική εικόνα των πηγών προκύπτει ακόμα από το γεγονός ότι γύρω στο έτος 1000 σε πολλές περιοχές της Ευρώπης φτιάχνονται υπό την αιγίδα των επισκόπων τα συμβούλια της «Ειρήνης του Θεού». Ο Θεός, διακηρύσσει η Εκκλησία, δεν επιθυμεί τον πόλεμο μεταξύ χριστιανών.

Το κίνημα αυτό ξεκινά στη νότια Γαλλία στα τέλη του 10ου αιώνα και στη συνέχεια διαδίδεται προς τον Βορρά, στη δυτική Ευρώπη. Καθώς δεν υφίσταται μια κεντρική εξουσία ικανή να διευθετήσει αντιθέσεις και αντιπαλότητες, η Εκκλησία, εν ονόματι της χριστιανικής πίστης και με την πάντα αποτελεσματική απειλή της Κόλασης, θα καταφέρει να θέσει κάποιους κανόνες στις συνεχείς έριδες μεταξύ οπλοφορούντων χωροδεσποτών.²⁰ Εντός της ευρωπαϊκής χριστιανοσύνης θα επιβάλει βαθμηδόν τη σχετική αναχαίτιση των ιδιωτικών πολέμων, τη μείωση των εκστρατειών λεηλασίας και των αντίστοιχων καταστροφών πληθυσμού και καλλιεργειών. Στόχος της Εκκλησίας, όπως θα δούμε, ήταν η ριζική αναβάθμιση του ρόλου της, η

σ. 45–46· Fossier 2000α, σ. 86–88· Fossier 2000β, σ. 3–9· Baschet 2006, σ. 136–139· Lauwers & Ripart 2008, σ. 19· Morsel 2008· Lauwers 2010, σ. 301–324· Feller 2013, σ. 103.

¹⁹ Όπως σημειώσαμε, πρόσφατες ιστορικές έρευνες έχουν αμφισβητήσει τα προγενέστερα σχήματα μιας απότομης αλλαγής γύρω στο έτος 1000, με τη συγκέντρωση του πληθυσμού γύρω από ένα κάστρο. Ωστόσο, τον 11ο αιώνα υπήρξε μια αυξημένη συγκέντρωση του πληθυσμού. Σε πολλές περιοχές της Ευρώπης (Ιταλία, Γαλλία) ο κατακερματισμός της κεντρικής εξουσίας οδήγησε στη «στρατιωτικοποίηση του χώρου», δηλαδή τον πολλαπλασιασμό των κάστρων που χρησιμεύουν ως φρουραρχείο και ως καταφύγιο για τους γύρω πληθυσμούς. Σε άλλες περιοχές, όπως στην Αγγλία, η στρατιωτική παρουσία των αρχόντων είναι λιγότερο εμφανής, καθώς οι βασιλιάδες κατάφεραν να διατηρήσουν αρκετούς δημόσιους θεσμούς οι οποίοι δεν καθιστούσαν απαραίτητες τις ιδιωτικές οχυρώσεις. Κυρίως τον 11ο αιώνα τα κάστρα είναι πλέον πέτρινα και αποτελούν τον τόπο σταθερής κατοίκησης των ισχυρών, και όχι μόνο μιας πρόσκαιρης διαμονής, όπως συνέβαινε προηγουμένως. Βλ. Hubert 2000, σ. 583–599· Colardelle & Verdel 2004, σ. 31–72· Morsel 2004, σ. 88–104· Lauwers 2010, σ. 301–324· Feller 2013, σ. 128–129· Lauwers 2013, σ. 323.

²⁰ Duby 1973β, σ. 227–240· Feller 2009, σ. 259 κ.ε.· Mazel 2010, σ. 142 κ.ε.· Cardini 2014, σ. 441 κ.ε.· στα ελληνικά, Μπενβενίστε 2007, σ. 194–195.

υπεράσπιση και η προστασία των εκκλησιαστικών κτημάτων, δικαιωμάτων και προσώπων ενάντια στις επεκτατικές διαθέσεις των κοσμικών αρχόντων και η διαμόρφωση της δικής της «ιερής» χωροδεσποτείας. Παράλληλα η Εκκλησία θα στρέψει τη ζωτικής σημασίας πολεμική ενέργεια των κοσμικών χωροδεσποτών προς αλλότρια και αλλόθρησκα εδάφη.

Ωστόσο, άμεσα ή έμμεσα το κίνημα της «Ειρήνης του Θεού», ευνοώντας έναν νέο συσχετισμό δυνάμεων, περιέχει και μια διάσταση προστασίας των αγροτών και των καλλιεργειών και θα στηρίξει την οικονομική ανάπτυξη.²¹

Η οικονομική ανάπτυξη

Η ιδανική εικόνα των εγγράφων είναι επίσης ορθή, διότι η αργή αλλά σταθερή οικονομική ανάπτυξη που συνοδεύει την εγκαθίδρυση της χωροδεσποτείας επιταχύνεται στα τελευταία χρόνια του 11ου αιώνα. Αποτυπώνεται στη μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, αποτυπώνεται στον καλλιεργούμενο και κατοικημένο χώρο: με την ειρηνική κατάκτηση νέων εδαφών και την αξιοποίησή τους, παντού μειώνονται οι χέρσες κοιλάδες, οι ακαλλιέργητες βουνοπλαγιές, τα έλη, και υποχωρούν τα σύνορα των δασών. Παντού πολλαπλασιάζονται οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, οι μύλοι και τα χωριά, χωριά νέου είδους.²²

Οι απαρχές, οι διαδικασίες και κυρίως οι αιτίες αυτής της ανάπτυξης δίχασαν και διχάζουν τους ιστορικούς. Όλοι ωστόσο συμφωνούν πως γύρω στον 11ο αιώνα «κάτι σημαντικό αλλάζει» και πως αυτό εκφράζεται μέσω της δημογραφικής και οικονομικής απογείωσης.²³ Παρά την κατά τόπους ποικιλία στην εφαρμογή του, το χωροδεσποτικό σύστημα ενδυναμώνεται και επεκτείνεται στον γεωγραφικό χώρο ενσωματώνοντας γαίες και εξουσιάζοντας πληθυσμούς. Η χωροδεσποτεία, με τις φορολογήσεις που απαιτεί, τις δαπάνες που επιβάλλει, τις ροές που προκαλεί, τις ανταλλαγές που ορίζει, υπήρξε η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης χάρη σε έναν εγγύτε-

²¹ Arnoux 2012, σ. 100.

²² Είτε προγενέστερα χωρικά μορφώματα που αναδιοργανώνονται είτε νέα χωριά είτε παλιότεροι εγκαταλειμμένοι οικισμοί που εποικίζονται εκ νέου· βλ. Fossier 1999, σ. 294 κ.ε.· στα ελληνικά, Καραπιδάκης 1996, σ. 274–278· Rösener 1999, σ. 100 κ.ε.

²³ Σήμερα πολλοί ιστορικοί τοποθετούν νωρίτερα τις απαρχές της δημογραφικής και της αγροτικής ανάπτυξης. Όμως τον 11ο αιώνα παρατηρείται σαφώς μια επιτάχυνση της αγροτικής, της δημογραφικής και ακολούθως της εμπορικής μεγέθυνσης· βλ. ενδεικτικά Mazel 2010, σ. 633.

ρο και αποτελεσματικότερο τρόπο ελέγχου, αξιοποίησης και εκμετάλλευσης πληθυσμών, γαιών και αγαθών.²⁴

Εν ολίγοις, η εντυπωσιακή οικονομική άνθηση συντελέστηκε στο πλαίσιο του χωροδεσποτικού συστήματος και, σε γενικές γραμμές, διατήρησε στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο τις συνθήκες ζωής των χωρικών μεταφέροντας μεγάλο μέρος του παραγόμενου πλεονάσματος στα χέρια των ισχυρών αρχόντων.

Αναδιάταξη κοινωνικών σχέσεων

Η καινοφανής αυτή οικονομική ανάπτυξη χαρακτηρίστηκε επίσης από μια τάση επαναπροσδιορισμού των κοινωνικών σχέσεων. Αρκετοί κοσμικοί και εκκλησιαστικοί χωροδεσπότες παραχωρούν αρχικά στους σκαπανείς εκχερσωτές και ακολούθως στα νεοϊδρυόμενα χωριά κάποια συγκριτικά φορολογικά και οικονομικά προνόμια και μερικά πρόσθετα δικαιώματα, όπως ευνοϊκότερους όρους χρήσης της γης, σταθερό ενοίκιο αντί για ποσοστό επί της κυμαινόμενης παραγωγής, κατάργηση του κεφαλικού φόρου κ.λπ.²⁵ Προωθούν έτσι τον εποικισμό και προσφέρουν μια δυνατότητα πληθυσμιακής «αποσυμφόρησης» και οικονομικής «αποσυμπίεσης» για τον αγροτικό πληθυσμό. Καθώς κωδικοποιούνται και αποτυπώνονται γραπτά, αυτά τα ιδιαίτερα προνόμια, οι «χάρτες ελευθερίας» (*chartes de franchises*, δηλαδή ακριβέστερα οι *χάρτες προνομιακού καθεστώτος*), θα πολλαπλασιαστούν πέραν των καινούργιων οικισμών και θα πουληθούν έναντι χρηματικού αντιτίμου σε κατοίκους χωριών που προϋπήρχαν.²⁶

Ακόμα, οι κοσμικοί και εκκλησιαστικοί γαιοκτήμονες αντιλήφθηκαν πως οι απρόθυμοι χωρικοί, για να αντεπεξέλθουν τύποις στις χωροδεσποτικές αγγαρείες (δηλαδή την υποχρεωτική παροχή δωρεάν εργασίας στα κτήματα του άρχοντα), έστελναν συνήθως υπερήλικες, αμούστακα νεαρούδια ή ανάπηρους — όλοι τους ελάχιστα αποδοτικοί στην καλλιέργεια του οικογενειακού

²⁴ Ο Alain Guerreau εκτιμά πως, αν και πρωταρχικής σπουδαιότητας φαινόμενο, καμιά ερμηνεία της ανάπτυξης δεν είναι ικανοποιητική, εξαιτίας ενός θεωρητικού ελλείμματος. Guerreau 1980, σ. 29–40· Arnoux 2012, σ. 20–35· Feller 2013, σ. 116–120.

²⁵ Bourin & Durand 2000, σ. 111–116. Στα ελληνικά, Nicholas 1999, σ. 424–426· Röse-ner 1999 (1993), σ. 115–116.

²⁶ Η ακριβής χρονολόγηση των χαρτών είναι δύσκολη για τους ιστορικούς, διότι η γραπτή τους καταγραφή εμφανίζει μεγάλη χρονική υστέρηση σε σχέση με μια προϋπάρχουσα προφορική συμφωνία που έχει ήδη κατοχυρώσει τα σχετικά προνόμια.

αγροτικού κλήρου. Οι χωροδеспότες προτίμησαν να επιτρέψουν την εξαγορά των αγγαρειών και ακολούθως να προσλάβουν χειρώνακτες.²⁷

«Ελεύθερα χωριά» και εξαγορά αγγαρειών εκφράζουν πάντως σημαντική μετεξέλιξη της χωροδεσποτικής οικονομίας.²⁸ Αντιστοιχούν σε νέες πρακτικές και σε έναν πρωτότυπο τρόπο αναδιανομής του παραγόμενου πλούτου: κάποιοι χωροδеспότες («ρευστοποιούν») μέρος των πατροπαράδοτων προνομίων τους, και πρωτίστως την απεχθέστατη για τους χωρικούς αγγαρεία, είτε απαλλάσσοντας πλήρως τους χωρικούς τους είτε επιτρέποντας την εξαγορά της είτε μειώνοντας ριζικά την υποχρέωση για δωρεάν εργασία στα κτήματά τους. Με ποικίλες εφαρμογές κατά περιοχές, αυτή η γενικευμένη τάση επαναπροσδιορισμού των κοινωνικών σχέσεων έχει πολλές αντιθετικές επιπτώσεις. Επιτρέπει τη διεύρυνση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, τη βαθύτερη ρίζωση του χωροδεσποτικού συστήματος στον χώρο, τον μεγαλύτερο και αποδοτικότερο φορολογικό έλεγχο χωρικών και παραγωγής. Με βάση τα συμφωνηθέντα στον «χάρτη ελευθερίας», τείνει επίσης να περιορίσει τις αυθαιρεσίες και τις καταπατήσεις των αρχόντων, να ενισχύσει την αίσθηση του συν-ανήκειν και της συλλογικότητας των κοινοτήτων των χωρικών, που είναι πια αλληλέγγυα αντιμέτωπες με τον εκάστοτε χωροδеспότη.²⁹

Πάντως, σε ένα πλαίσιο σχετικής ειρήνευσης, η αγροτική κοινωνία ανθεί δημογραφικά και στα εκχερσωμένα εδάφη μπορεί να αξιοποιήσει τον πλεονάζοντα πληθυσμό δίχως ανισοροπίες, αφού υπάρχει θέση και χώρος για όλους.

To inecclisiamento

Είναι επίσης ορθή η ιδανική εικόνα που παρουσιάζουν οι πηγές καθώς εμπεδώνονται και ισχυροποιούνται τότε τα συστήματα συλλογικότητας και

²⁷ Fossier 1995α, σ. 120.

²⁸ Όπως σημειώνει ο David Nicholas, τα νέα χωριά δεν ήταν οργανωμένα στην παραδοσιακή βάση της χωροδεσποτείας (με τους δουλοπάροικους δεμένους με τη γη) αλλά στη βάση μιας δομικής μετεξέλιξής της: οι δουλοπάροικοι πουλούσαν την εργατική τους δύναμη για εκχερσώσεις με αντάλλαγμα την παροχή χαρτών και συγκεκριμένων προνομίων· βλ. Nicholas 1999, σ. 426–427.

²⁹ Βλ. Hilton 2003, σ. 24 κ.ε.· Mazel 2010, σ. 184 κ.ε.· Feller 2013, σ. 125. Βλ. ακόμα τις ανακοινώσεις που αφορούν το μεγαλύτερο μέρος των ευρωπαϊκών περιοχών στον συλλογικό τόμο με τίτλο *La coutume au village dans l'Europe médiévale et moderne*, Poumarède & Mousnier 2001.

αλληλεγγύης σε επίπεδο χωριού και ενορίας. Καθώς μια χωροδεσποτεία μπορούσε να περιλαμβάνει μόνο έναν οικισμό ή αντιθέτως ολόκληρες περιοχές, πρωταρχική μονάδα κοινωνικής ενσωμάτωσης του πληθυσμού, πέραν της οικογένειας, ήταν βέβαια το χωριό αλλά και η ενορία με τις ποικίλες δραστηριότητες γύρω από την εκκλησία και το νεκροταφείο.³⁰ Το φαινόμενο αυτό, γνωστό ως *inecclesiamento*, αποτυπώνει την αναβαθμισμένη θέση της Εκκλησίας στη μεσαιωνική εξαγροτισμένη κοινωνία, τόσο στο επίπεδο των αναπαραστάσεων όσο και των πρακτικών.³¹

«Το χιλιοστό έτος από τη γέννηση του Σωτήρα ένα χαρμόσυνο πρωινό ανέτειλε στον κόσμο. [...] Ο κόσμος αποτινάξε τα πολυκαιρισμένα κουρέλια του για να ντυθεί με έναν εκθαμβωτικό μανδύα λευκών εκκλησιών.» Η διάσημη λυρική διατύπωση του Βουργουνδού μοναχού Raoul Glaber πιθανώς δεν είναι μόνο συμβολική ή μεταφορική. Γραμμένη στις αρχές του 11ου αιώνα, εκφράζει με τον τρόπο της ένα ιδανικό άυλο, μια νέα αναπαραστάση του κόσμου όπου οι λευκές εκκλησίες —σε αντίθεση με τα «μελανά κάστρα» των ιπποτών— αποτελούν έναν θετικό πόλο έλξης.³² Εκφράζει σίγουρα έναν στόχο προγραμματικό εκ μέρους των μοναχών ο οποίος παίρνει τη μορφή της σταδιακής αναβάθμισης του ρόλου της Εκκλησίας και της θρησκευτικής πλαισίωσης του πληθυσμού. Ταυτόχρονα ιδεατή, πνευματική, υλική και κοινωνική, αυτή η μακρόπνοη τάση αναβάθμισης εγγράφεται επίσης στο έδαφος, στα εκκλησιαστικά οικήματα και στις μορφές κατοίκησης. Όπως έχουν δείξει πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες, σταδιακά από τον 10ο αιώνα το προϋπάρχον δίκτυο των απλών ξύλινων εκκλησιών ανακαινίζεται και μετεξελίσσεται σε πέτρινα κτίσματα εμφανέστερα και εντυπωσιακότερα από τα προηγούμενα, με καμπαναριά, πρόστεγο, πύλες εισόδου, αψίδες. Τα κοιμητήρια αναδιατάσσονται· η ιερότητα των θρησκευτικών χώρων ενισχύεται ποικιλοτρόπως. Δίπλα σε εκκλησίες και σε ξωκλήσια εμφανίζονται σιταπο-

³⁰ Ενδεικτικά Bourin & Durand 2000, σ. 51· Iogna-Prat & Zadora-Rio 2005, σ. 5–10· Feller 2013, σ. 132–135. Στα ελληνικά, Rösener 1999, σ. 120–121.

³¹ *Inecclesiamento*: Πρόκειται για μια αργή διαδικασία εγγραφής της Εκκλησίας στο κοινωνικό σώμα και σε συγκεκριμένους ιερούς τόπους. Στη διάρκεια του 11ου αιώνα οι χώροι της εκκλησίας και του νεκροταφείου καθίστανται πλέον ιεροί και γίνονται βασικοί πόλοι της κοινωνικής οργάνωσης. Ακολούθως αυτή η ιερότητα επεκτείνεται και στα εκκλησιαστικά κτήματα. Η σταδιακή κυριαρχία της Εκκλησίας αποτυπώνεται συνεπώς και στο έδαφος. Βλ. Guerreau-Jalabert 1997, σ. 130 κ.ε.· Lauwers 2005α· Lauwers 2005β· Lauwers & Ripart 2008, σ. 15–20· Lauwers 2010· Lauwers 2013, σ. 323.

³² Iogna-Prat 2000, σ. 176. Σχετικά με τον Raoul Glaber βλ. επίσης τις ερμηνείες του Dominique Barthélemy, Barthélemy 2012, σ. 105 κ.ε.